

7. Історичний словник українського язика : у 2 т. / Українська Академія Наук; головний редактор Е. Тимченко. – Харків, Київ : Державне видавництво України. – 1930. – 2 т.
8. Иванов В. В. Этимологическое исследование семантически ограниченных групп лексики в связи с проблемой реконструкции праславянских текстов / Вячеслав Иванов, Топоров Владимир // Славянское языкознание. VII Международный съезд славистов. Варшава, август 1973 г. Доклады советской делегации. – М. : Наука, 1973. – 517 с.
9. Комри Б. Синтаксис и семантика в трансформационной генеративной грамматике / Б. Комри // Проблемы структурной лингвистики. 1972. – М : Наука, 1973. – 599 с.
10. Логвиненко Ю. В. Слова-символи на позначення рослинного і тваринного світу в системі поетичного мовлення дев'ятдесятників: постмодерна рецепція образу світу / Ю. В. Логвиненко // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – 2008. – № 798. – Серія Філологія. – Вип. 53. – С. 229–232.
11. Никитина С. Е. О концептуальном анализе в народной культуре / С. Е. Никитина // Логический анализ языка. Культурные концепты. – М. : Наука, 1991. – 204 с.
12. Потебня А.А. Слово и миф. / А. Потебня. – М. : Правда, 1989. – 622 с.
13. Славянские древности : этнолингвистический словарь : в 5 т. / Институт славяноведения РАН; под ред. Н. И. Толстого. – М., 1995. – 5 т.
14. Словарь української мови : У 4-х томах. / Видавництво Академії наук УРСР; упорядник Б. Д. Грінченко. – К., 1958 – 1959. – 5 т.
15. Словник староукраїнської мови XIV–XV : у 2 т. / Академія наук УРСР; редколегія Д. Г. Гринчишин, Л. Л. Гумецька, І. М. Керницький. – К. : Наук. думка, 1977 – 1978. – 2 т.
16. Трубачев О. Н. Славянская этимология и праславянская культура / О. Н. Трубачев // Славянское языкознание. X Международный съезд славистов. София, сентябрь 1988 г. : Доклады советской делегации. – М. : Наука, 1988. – 391 с.
17. Українські замовляння / упорядкув. М. Н. Москаленко, передм і комент. М. О. Новикова. – К. : Дніпро, 1993. – 309 с. : іл.
18. Фразеологічний словник східнословобожанських і степових говірок Донбасу / [авт.-укладачі В. Ужченко, Д. Ужченко]. – 5-е вид., перероб. й доп. – Луганськ : Альма-матер, 2005. – 348 с.
19. Фразеологічний словник української мови / [авт.-укладачі В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко]. – К. : Освіта, 1998. – 224 с.
20. Этимологический словарь русского языка : в 4 т / [автор-сост. М. Фасмер] / – М. : Прогресс, 1986–1987.

Vasyl Vakulenko

The word-name of Oak-tree concept semantic evolution

The changes in semantics of the word-name of OAK-tree concept are regarded in different linguistic dictionaries. An attempt to find the relics of the lost semantic units in the phraseological and charm-texts is made.

Key words: semantic unit, archisema, semantic nucleus, ethymological meaning, lost semantic unit, sema-attribute, gender sema.

Олена Кумеда

ДЖЕРЕЛА ВАРІАНТНОСТІ В МОВІ ПЕРШОДРУКІВ ТВОРІВ П. КУЛІША

У статті на матеріалі переважно прижиттєвих першодруків і в опорі на локальне діалектне оточення П. Куліша розглянуто фонетичну, морфологічну та лексичну варіантність у його творах; з'ясовано провідні чинники формування мовних поглядів та ідіолекту П. Куліша – їй обґрунтовано цілеспрямовану орієнтацію письменника на весь україномовний простір.

Ключові слова: варіант, відміна, діалект, звук, текст, рефлекс, рефлексація, флексія.

І. І. Огієнко, В. І. Сімович, В. К. Чапленко, Ю. В. Шевельов ще в 1-й пол. ХХ ст. визнали в П. Кулішеві свідомого творця української літературної мови. На думку Ю. В. Шевельова, “мова Кулішева взагалі, а в його листах зокрема зберегла глибоко український характер” [28, с. 21]. При цьому дослідник підтверджив свій висновок спостереженнями О. Б. Курило, яка підкреслювала розвинене чуття мови П. Куліша, пов’язуючи те чуття з народнорозмовними джерелами, та В. І. Сімовича, що назвав митця “великим джерелом пізнання української мови” [28, с. 22]. Останній уважав, що “Куліш творив свою мову – нашу літературну мову – з поглядом на майбутнє” [21, с. 404].

На жаль, не здійснено інвентаризації та лінгвістичної характеристики фонетичних, граматичних та лексичних рис мови П. Куліша, без чого питання про роль письменника в історії літературної мови залишається відкритим.

У вивченні ідолекту письменника існують різні підходи. Той підхід, який репрезентують дослідники мови Т. Шевченка (П. Д. Тимошенко [22–27], М. А. Жовтобрюх [7–8] та В. М. Русанівський [20]) є перспективним, оскільки у своїх студіях автори спиралися насамперед на рукописи, а з іншого боку, ураховували реальне діалектне оточення, з якого виріс Т. Шевченко. Тому у своєму дослідженні за основу беремо першодруки творів П. Куліша з увагою до того реального тла, на якому відбувалося становлення мовної особистості автора. Зауважимо, що дитинство та юність П. Куліша проходили в ареалі східнополіського говору північного наріччя: це місцевості, які в наш час або входять (Вороніж, Глухів, Шостка) до складу Сумщини, або межують (Новгород-Сіверський) з нею. Один із перших дослідників життя і творчості письменника Є. П. Кирилюк зазначає: “В сім'ї панував старий козацький побут: українська мова, народні пісні, що їх так любила співати неписьменна мати, казки, що їх чув малий Куліш від своєї сестри в других – Лесі, – все це змалку призвічайлло його до народньої поезії. Ці впливи, підсилені пізніше іншими чинниками, зробили з Куліша етнографа, добrego знавця народньої мови й звичаїв” [10, с. 8]. Сам митець свідчив: “...пані матка моя... на самоті гарнессенько розмовляла... зо мною простою народньою мовою і съпівала старосъвітські пісні на-вдивожу. Не говорила вона: вимовляй по-московськи, або-що” [12, с. 517–518].

Як і на інших романтиків, на П. Куліша в 1840–1850-х рр. великий вплив мало вчення німецького вченого й філософа Й.-Г. Гердера, який закликав освічені верстви збирати, досліджувати та видавати друком фольклорні пам'ятки, вірив у велике майбутнє слов'янських народів. Отже, суголосно ідеям романтизму як співробітник новоствореної Археографічної комісії для розгляду стародавніх актів, у 1843–1845 рр. П. Куліш мандрував Україною (здебільшого Київчиною та Черкачиною), розшукуючи в панських, відомчих та монастирських архівах важливі історичні документи; записував народні пісні, думи, перекази, легенди, казки, повір'я. І надалі, упродовж усього життя, зі спогадів самого письменника, записував “слова з народніх уст”: у Галичині, Катеринославщині, Полтавщині; “швендяв по Київщині, знаю Волинь і Поліссє” [18, с. 383]. Практичні рекомендації, адресовані літераторам, відбивають виняткову вибірковість П. Куліша у використанні етнографічного матеріалу: крім того, що для розмови слід знайти “красномовну просту людину”, “.../ треба вміти вибрати, що записати з яких речей, а що й одкинути. /.../ тоді й буде пшениця без полови й кукюлю” [14, с. 455].

Народність як один з найістотніших критеріїв літературної вартості українських текстів П. Куліш застосовував і в оцінці мови художніх творів, наприклад, Г. Квітки-Основ'яненка, Марка Вовчка, Ганни Барвінок, І. Нечуя-Левицького [11, 14–15]. Зокрема, про Т. Шевченка, “кострубату мову” якого не раз правив [19, с. 144], висловився так: “Взяв бо Шевченко свою чудотворну річ не з городів великих, не з академій самопрославленних... все те минув він... тільки хуторська й сільська мова йому до великого діла здала ся...” [10, с. 492]. З іншого боку, у зверненні “До Галичан” у 1880 р., окреслюючи своє бачення єдиної літературної мови, відзначав: “Наш Гомер не Шевченко, а народ. /.../ Ми хочемо, щоб нас читала не одна Україна, а також Галичина...” [2, с. 235]. При цьому треба мати на увазі, що ще в 60-ті роки П. Куліш закликав покласти в основу єдиної української літературної мови ту практику, норми, які вироблялися на той час у Східній Україні. Так, у листі до Я. Головацького від 28 січня 1861 р. П. Куліш радив галицьким літераторам писати нашою, тобто східноукраїнською літературною мовою, а не тією, якою писали в давніх академіях і кинули, бо інакше, застерігав він, буде в нас не одна, а дві літературні мови [9, с. 274].

Мова першодруків П. Куліша підтверджує його орієнтацію на весь україномовний простір. Так, звуковий склад мови текстів, створених у період 50–90-х рр. XIX ст., засвідчує широкий репертуар фонетичних варіантів усіх зафікованих рис у вокалізмі та консонантизмі. Одна з важливих рис – реалізація давньої фонеми /o/ в тих самих фонологічних умовах. Зазначимо, що в тексті цю фонему в тих самих умовах реалізовано звуками, які графічно передано як *o*, *i*, *o*, *u*. Особливо це видно на підставі альтернативних словоформ, наприклад: *война* – *війна* (40:24)⁴; *на*, *в*, *у тім* – *на тим* (11:1). У текстах 1857, 1861 та 1909 рр. П. Куліш вагається між варіантами *война* – *війна* (9:5 – 25:8 – 6:11):

⁴ Цифри в дужках показують кількість словоформ з *o*, *i*, *u*, *u* в першодруках творів П. Куліша – “Чорної ради” (1857 р.), “Хмельнишини” (1861 р.), “Жизні Куліша” (1868 р.), “Орисі” (1882 р.) і “Марусі Богуславки” (непри JITTEVE видання 1909 р.). Цифри в дужках показують кількість словоформ з *o*, *i*, *u*, *u*. Першими подаємо кількість уживань з рефлексом *o*, а після двокрапки – з *i*.

“А теперъ передъ *війною* треба намъ поставить у Київі твердо ногу...” (Ч.р. 131); “...замісь *войни* зъ недоляшкомъ Тетерою...” (Ч.р. 188); “...тоді *війна* вамъ інші пункти напише” (Хм. 74); “...на Хмельницького люде нарікали и нової *войни* жадали” (Хм. 83); “...Щоб людям без *війни* так погибати” (М.Б. 32); “...І всї крівавої *войни* труди й пригоди” (М.Б. 42). Найбільше словоформ із секундарним [i] припадає на неприжиттєве видання 1909 р. Показово, що у словнику за ред. Б. Д. Грінченка варіанти *война* = *війна* подані як рівнозначні [6, I, с. 249]. У записах діалектного мовлення Т. В. Назарової 1970 р. відбито *в[а]їна* (с. Вовна, Шост. р-н) [4, с. 191]; у сучасних записах⁵ скрізь – *в[о]їна* (11), *в[о]їни*, *у / ѿ / в[о]їну*, *в[о]їною* (с. Клишки, с. Макове, Шост. р-н; с. Слоут, Глух. р-н); *в[о]їна*, *в[о]їни*, *в[о]їну* і *в[і]їни* (хут. Мотронівка, Борз. р-н). Зауважимо, що, за висновком М. А. Жовтобрюха, підставою для збереження *о в слові *война*, так само як і в *покойній*, *покойної*, *конча*, *кончим*, *кончають* та низці інших, Т. Шевченкові слугувала його говірка [7, с. 46]. Першодруки П. Куліша засвідчують словоформи *покойний*, *заупокойний* і *покійний*, *покійник*, *покій* (2:11); *конця*, *скончити*, *скончивши...* і *кінця*, *скінчити*, *скінчивши...* (19:20). Перелік варіантів паралельних форм можна продовжити – усього за текстами письменника нараховано 33 пари альтернативних словоформ. Серед них одинична *на тим* (Ж.К. 336) з рефлексом *и* в тексті 1868 р., хоча в усіх інших виданнях зафіксовано тільки *на*, *в*, *у тім*. Додамо, що цей рефлекс П. Куліш тричі відбиває в тексті 1857 р.: “Не засмучайте моєї гостини, забудте свої *гиркої* думи...” (Ч.р. 33); “...и самому Хмельницькому підносили вони *гиркої*” (Ч.р. 112); “Які теперъ смирні та *покириливи*, що въ мене воли въ дворі...” (Ч.р. 214). У записах Б. Д. Грінченка займенникові форми зафіксовано паралельно з *ы* та *и*, що, імовірно, позначають рефлекси *и* та *i*: *на тымъ мисти*, *на тимъ свити* [5, с. 98, 136, 233]; у наших спостереженнях *и* – *на т[и]м* (с. Слоут, Глух. р-н).

Як дослідив І. Г. Матвіяс, *о в новозакритих складах зберігається не тільки в мові творів вихідців з північного наріччя (П. Куліш, С. Васильченко), а й з південно-східного – І. Котляревського (*бой*, *бóль*, *поход*, *завзятость*), Г. Квітки-Основ'яненка (*сход*, *бідность*, *радость*), Т. Шевченка (*явор*, *регот*, *Суботов*) [17, с. 23]. На картах АУМ № 57–62, 64–66 [1, I] у закритому складі в говорах південно-східного наріччя на тлі [i] *о відбито спорадично, проте в говірках Шосткинського та Новгород-Сіверського районів, зокрема, у говірках територіально близьких до місця народження та навчання П. Куліша, серед форм з рефлексами [e], [и], [i], [a], [o], [g], [d] переважають форми з [o]: *в[о]з*, *р[о]г*, *л[о]ї*, *т[о]к*, *осл[о]н*.

Різноманітність рефлексів *о в новому закритому складі в східнополіських говірках засвідчують тексти “Записок о Южной Руси” П. Куліша [13], етнографічні матеріали Б. Д. Грінченка [5], П. Д. Гладкого [3], О. Б. Курило [16], записи Т. В. Назарової [4] та наші спостереження. Таким чином, варіантність реалізації */o/ в мові П. Куліша може засвідчувати на спробу автора перебудувати говірки різних ареалів.

П. Куліш уживає варіанти префікса та прийменника *од*, *от* і *від*, надаючи перевагу *од*. Показово, що в ЗОЮР письменника, як і в записах П. Д. Гладкого, О. Б. Курило та Т. В. Назарової, не зафіксовано жодного *від*. Натомість етнографічні матеріали Б. Д. Грінченка та наші спостереження засвідчують варіативність уживання *од* – *від*. Кarta АУМ № 269 [1, I] у говірках Шосткинського р-ну відбиває прийменники *в'[i]д* (с. Макове і с. Собич) та *[о]д* (с. Клишки); у говірках Новгород-Сіверського р-ну – *[о]д*. Загалом відповідно до карти № 269 у північних та південно-східних говорах паралельно поширені прийменники *в'[i]д* і *[о]д*. Зауважимо, що, на думку М. А. Жовтобрюха, “послідовне вживання у Шевченка прийменника-префікса *од* відбиває мовну практику населення абсолютної більшості носіїв південно-східного наріччя” [7, с. 54]. Отже, аналізована риса дає підстави думати, що мова П. Куліша, виходячи з питомого діалектного оточення, охоплює весь східноукраїнський обшир.

Мова творів П. Куліша відбиває також варіантні рефлекси редукованих [ъ], [ъ] у сполучках *трът*, *тлът*, *трът*, *тлът* – *e*, *и*, *i*, наприклад: *христив*, *христити*, *христитись...* – *хріщеним* – *хрестився*, *охреститись...* (22:1:19) тощо. Найбільше словоформ з рефлексом *и* виявлено в прижиттєвих першодруках 1857 та 1861 pp., однак у неприжиттєвому виданні 1909 р. зафіксовано тільки одну проти 9-ти з *e*: “Наше діло Богові молитись, Спасителю *христитись...*” (нар. пісня) (Ч.р. 32); “Перехристись, мое золото!” Княгиня *перехристилась...*” (Ч.р. 220); “Хотіли Латинські попи й нашу Русь-Українців у свою віру *христити...*” (Хм. 17); “Не съмій ся”, каже той, *перехристивши...*” (М.Б. 30); “Перехристились ми, і зараз обіцяли Два тижні на съвяте Успеньне роботати” (М.Б. 142). Одиничну словоформу з рефлексом *i* зафіксовано в мовленні одного з персонажів тексту “Чорної

⁵ Записи діалектного мовлення з говірок Шосткинського, Глухівського та Борзнянського районів зберігаються в автора та в Українському діалектному фонофонді (Інститут української мови НАН України, м. Київ).

ради” (1857 р.) – Василя Невольника: “...от я изновъ міжъ хріщёнимъ миромъ, изновъ почувъ козацьку мову!” (Ч.р. 23).

У реєстр “Словаря...” за ред. Б. Д. Грінченка безальтернативно внесено *хрестити, хреститися, хрещатий, хрещений, хрещення, хрещеница*, проте як рівнозначні *христини = хрестини* [6, IV, с. 413–414, 492]; у ЗОЮР зафіксовано *охрестити* [13, с. 57]; у записах Б. Д. Грінченка – *нехрещены* (5), *охрестыты, хрестомъ*, але *Христомъ, перехрестыця* [5, с. 134, 136, 137, 245]; у П. Д. Гладкого – *xp[e]ст, 'nehr[u]ст, nehr[u]шчони, 'xp[u]стич'ц'a, 'xp[u]шченеje* [3, с. 104, 107]; в О. Б. Курило – *xr[i]s't'лăs'ä* [16, с. 40]; у наших спостереженнях – *xp[e]стами* (с. Макове, Шост. р-н); *xp[u]шченици'a* (с. Слоут, Глух. р-н); *перехр[е]шчус'ц'a* (хут. Мотронівка, Борз. р-н). В АУМ (І) поширено *xp[u]стити* і рідше *xp[e]стити* [1, III, с. 237].

Інформація з говірок найближчого мовного оточення П. Куліша дозволяє припустити, що паралелізм вищеперечислених фонетичних форм обґрунтовано східнополіською діалектною основою. Щоправда, варіантність рефлексації *o і зредукованих [ъ], [ъ] зі звукосполуки *trъt, tlъt, trъt, tlъt* не обмежується мовним оточенням письменника, вона ширша. Отже, з одного боку, у використанні фонетичних одиниць письменник залишався вкоріненим у локальне говіркове довкілля, з іншого, прагнув унормувати українську літературну мову, черпаючи з різних діалектів, передусім східноукраїнських.

Припускаємо, що цій меті П. Куліш підпорядковував репрезентацію закінчення *-и* та *-i* в іменниках III відміни одн., хоча в усіх текстах переважає *-и*: 200 (*-и*): 39 (*-i*). Виявлено, наприклад, такі пари альтернативних словоформ: *грязи – грязі* (1:1); *здобичи – здобичі* (7:1); *користи – користі* (3:1); *матери – матері* (14:6). У ЗОЮР в однійчному ім. III відміни род. відм. одн. зафіксовано *-i*: *печалі* [13, с. 52]; у записах Б. Д. Грінченка та П. Д. Гладкого – паралельно *-и* та *-i*: *грязи, памети* [5, с. 98, 232]; *осены, смерты, солы* (2) [5, с. 230, 247, 252, 293]; *молодіжс[и], кро'в[и]* [3, с. 101]; в О. Б. Курило – *-i*: *l'ubw[и], sól'[и]* [16, с. 77]. На картах АУМ № 190–191 [1, I] у говірках Новгород-Сіверського та Шосткинського районів у род. відм. одн. іменник *сіль* відбито з флексією *-i*: *'сол'[и]*; іменник *ніч* – з *-i* та *-и* в говірках Шосткинського р-ну, зокрема с. Макове та с. Собич: *'ноч'[и]* і *'ноч[и]*; у с. Клишки та с. Смяч – тільки з *-и*: *'ноч[и]*. У записах Т. В. Назарової зафіксовано *-i*: *'n'eч'[и]* (с. Вовна, Шост. р-н) [4, с. 190]; *да* *'матер'[и]* (с. Блистофа, Н.-С. р-н) [4, с. 146–147]. У сучасних записах у род. відм. одн. на тлі форм на *-i* відбито поодинокі на *-и*: *к'ров'[и], 'неч'[и], смерт'[и]* (с. Макове, Шост. р-н); *'заполоч'[и], молод'ожс[и]* (с. Клишки, Шост. р-н); *молод'ожс[и]* (с. Чапліївка, Шост. р-н); *до* *'матер'[и]* (с. Слоут, Глух. р-н); *'матер'[и], смерт'[и]* (хут. Мотронівка, Борз. р-н).

Припускаємо, що в XIX ст. у рідній говірці П. Куліша в іменниках III відміни род. відм. одн. були відомі обидві флексії – *-i* та *-и*. Значну перевагу архаїчного *-и*, імовірно, зумовлено впливом книжної традиції, оскільки форми з *-и* засвідчує мова Л. Боровиковського, Т. Шевченка, В. Самійленка, Панаса Мирного та ін., а найбільше – мова західноукраїнського письменства. У сучасних говорах південно-східного наріччя закінчення *-и* більш поширене в іменникові *'сол[и]* паралельно із *'сол'[и]* і рідкісне в іменникові *'ноч[и]* (АУМ № 190–191 [1, I]).

Перелік рис, що підтверджують сталу зорієнтованість П. Куліша на варіативне народне мовлення найближчого мовного довкілля і спробу відбити багатство всієї говіркової палітри тогочасної української мови значно ширший. Зокрема, це такі: наявність займенників словоформ із приставним *н-* та без нього (246: 272): *въ ixъ – въ нихъ*; членних нестягнених та усічених форм прикметників і займенників (*святіi, святіi, такая; добрі рицарі, козацьки загони*); паралелізм форм зворотних дієслів (*спознався – спознавсь*) та 3-ї особи однини I дієвідміни (*нема – немає*); сполучників *да, дак – та, так*; різноманіття фонетичних варіантів модальної частки *тільки* (*тільки, тількі, тілько*), прислівника *скільки* (*скільки, скількі, скілько*) тощо.

Імовірно, як вияв народнорозмовної орієнтації П. Куліша треба розцінювати наявність у його першодруках численних фонетико-морфологічних варіантів лексем: *грабувати, рабувати; остатись, зостатись; потривати, постривати; проти, против, супроти, супротив; тоді, тогді; узріти, зуздріти*; також лексичних синонімів, як-то: *болінь – хвороба чи хороба; годи – літа – роки; думка – мисль; звізда – зоря; лучче – літіше – краще; свари – чвари* тощо. П. Куліш творив у той час, коли нова українська літературна мова була далека від нормалізації, тому в його мовній практиці неможливо остаточно розділити загальнолітературні та діалектні елементи. Однак уважне вивчення лексичного складу мови письменника переконує, що автор дистанціювався від рис рідної говірки. Дальше узагальнення результатів спостереження над мовою П. Куліша дозволить визначити роль письменника в розвитку нової української літературної мови.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ ДЖЕРЕЛ

- Ж.К. – Жизнь Куліша // Правда. – 1868. – № 2. – С. 19–21; № 3. – С. 32–34; № 4. – С. 45–46; № 24. – С. 283–286; № 25. – С. 296–300; № 26. – С. 311–312; № 27. – С. 322–324; № 28. – С. 335–336.
- М.Б. – Куліш П. Маруся Богуславка / Твори Пантелеймона Куліша : У 6-ти т. – Т. 2. – Львів : Просвіта, 1909.
- О – Куліш П. Ориєся. – К., 1882.
- Хм. – Куліш П. Хмельнищина. – СПб., 1861.
- Ч.р. – П. Куліш. Чорна рада. – СПб., 1857.

ЛІТЕРАТУРА

1. Атлас української мови : В 3 т. – Т. 1. – Полісся, Середня Наддніпрянщина і суміжні землі. – К. : Наукова думка, 1984. – 498 с.; Т. 3. Слобожанщина, Нижня Наддніпрянщина, Причорномор'я і суміжні землі. – К. : Наук. думка, 2001. – 267 с.
2. Вибрані листи Пантелеймона Куліша, українською мовою писані (Передмова Юрія Шевельова). – Нью-Йорк-Торонто : Українська вільна академія наук у США, 1984. – 326 с.
3. Гладкий П. Д. Говорка села Блиставиці Гостомельського району на Київщині / П. Д. Гладкий // Український діалектологічний збірник. – Кн. 1. – К., 1928. – С. 93–141.
4. Говори української мови (Збірник текстів) [уклад. : С. Ф. Довгопол, А. М. Залеський, Н. П. Прилипко]. – К. : Наукова думка, 1977. – 590 с.
5. Гринченко Б. Д. Этнографические материалы, собранные въ Черниговской и соседнихъ съ ней губернияхъ. – Вып. 1. – Черниговъ, 1895. – С. 80–296.
6. Грінченко Б. Д. Словарь української мови : [у 4 т.] – К. : Видавництво Академії наук УРСР, 1958.
7. Жовтобрюх М. А. Деякі особливості вокалізму поетичної мови Т. Г. Шевченка / М. А. Жовтобрюх // Праці Одесського державного університету ім. І. І. Мечникова. – 1962. – Т. 152, вип. 15. – С. 44–60.
8. Жовтобрюх М. А. Деякі особливості консонантизму поетичної мови Т. Г. Шевченка / М. А. Жовтобрюх // Мовознавство. – 1962. – Т. 17. – С. 53–67.
9. Жовтобрюх М. А. Мова української преси (до сер. дев'яностох років XIX ст.) / М. А. Жовтобрюх. – К. : Вид-во Академії наук Української РСР, 1963. – 415 с.
10. Кирилюк Є. Пантелеймон Куліш (Популярні нариси про українських класиків) / Є. Кирилюк. – Харків : Держвидав України, 1929. – 94 с.
11. Куліш П. Григорій Квітка і його повісті / П. Куліш // Твори Пантелеймона Куліша : У 6 т. – Т. 6. – Львів : Просвіта, 1909. – С. 460–485.
12. Куліш П. До счастного Саламона, прочитавши його “Коломыйки и Шумки” / П. Куліш // Твори Пантелеймона Куліша : У 6 т. – Т. 6. – Львів : Просвіта, 1909. – С. 516–521.
13. Кулиш П. А. Записки о Южной Руси : У 2 т. – Т. 1. – К., 1994. – С. 43–63.
14. Куліш П. Погляд на (писану) українську словесність / П. Куліш // Твори Пантелеймона Куліша : У 6 т. – Т. 6. – Львів : Просвіта, 1909. – С. 436–459.
15. Куліш П. Чого стоїть Шевченко як поет народній / П. Куліш // Твори Пантелеймона Куліша : У 6 т. – Т. 6. – Львів : Просвіта, 1909. – С. 486–497.
16. Курило О. Б. Фонетичні та деякі морфологічні особливості села Хоробричів / О. Б. Курило // Збірник історико-філологічного відділу Всеукраїнської академії наук (Праці етнографічної комісії). – № 21. – К., 1924. – 111 с.
17. Матвіяс І. Г. Діалектна основа вокалізму в українській літературній мові / І. Г. Матвія // Мовознавство. – 2004. – № 4. – С. 15–24.
18. Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель : Наукова монографія : У 2 т. – Т. 2 : Світогляд і творчість Пантелеймона Куліша. – Вип. 12. – К. : Український письменник, 2007. – 462 с.
19. Огієнко І. І. (Митрополіт Іларіон). Куліш як ідеолог і творець української літературної мови / І. І. Огієнко // Історія української літературної мови. [упор. М. С. Тимошик]. – К. : Либідь, 1995. – С. 148–153. – (Бібліотека “Літературні пам’ятки України”).
20. Русанівський В. М. У слові – вічність: (Мова творів Т. Г. Шевченка). – К. : Наук. думка, 2002. – 240 с.
21. Сімович В. Пантелеймон Куліш. З нагоди сорокаліття смерті / Праці Василя Сімовича : У 2 т. – Т. 2 : Літературознавство. Культура. – Чернівці : Книги-XXI, 2005. – С. 402–404.
22. Тимошенко П. Д. Морфологічні риси мови творів Шевченка (Іменник) / П. Д. Тимошенко // Збірник праць XV наукової шевченківської конференції. – К. : Наук. думка, 1968. – С. 133–162.
23. Тимошенко П. Д. Морфологічні риси мови творів Шевченка (Займенник) / П. Д. Тимошенко // Збірник праць XVI наукової шевченківської конференції. – К. : Наук. думка, 1969. – С. 104–114.
24. Тимошенко П. Д. Морфологічні риси мови творів Шевченка (Прикметникові та споріднені з ними займенниківі, дієприкметникові та числівникові форми) / П. Д. Тимошенко // Збірник праць XVIII наукової шевченківської конференції. – К. : Наук. думка, 1971. – С. 195–206.
25. Тимошенко П. Д. Морфологічні риси мови творів Шевченка (Інфінітив) / П. Д. Тимошенко // Збірник праць XX наукової шевченківської конференції. – К. : Наук. думка, 1973. – С. 162–174.

26. Тимошенко П. Д. Морфологічні риси мови творів Шевченка (Особові форми дієслів) / П. Д. Тимошенко // Збірник праць ХХІІІ наукової шевченківської конференції. – К. : Наук. думка, 1982. – С. 115–130.
27. Тимошенко П. Д. Рідкісні та діалектні слова у творчості Шевченка // Збірник праць ХХІV наукової шевченківської конференції. – С. 229–241.
28. Шерех Ю. Кулішеві листи і Куліш у листах / Пороги і Запоріжжя : Література. Мистецтво. Ідеології : У 3 т. – Т. 2 : Із книги “Третя сторожа” – Х. : Фоліо, 1998. – С. 14–50. – (Українська література ХХ ст.).

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Ж.К. – “Жизнь Куліша”
 ЗОЮР – “Записки о Южной Руси”
 М.Б. – “Маруся Богуславка”
 Хм. – “Хмельнищина”
 Ч.р. – “Чорна рада”

Helen Kumeda

Sources of linguistic variations in the language of P. Kulish's primary printed works

The article analyzes phonetic, morphological and lexical variations in P. Kulish's work on the material of the lifetime primary printed sources and in the view of P. Kulish's local dialect environment; leading factors of formation of language perspectives and Kulish's idiodialect are defined and the writer's deliberate orientation to a whole Ukrainian language space is also grounded.

Key words: variant, declination, dialect, sound, text, reflex, reflexivity, inflection.

Тетяна Новікова

ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНІЗМИ В „СЛОВНИКУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ”

У статті досліджено церковнослов'янізми в лексичному складі української мови, виокремлено лексико-семантичні групи слів церковнослов'янського походження, проаналізовано їхні стилістичні характеристики в „Словнику української мови”.

Ключові слова: церковнослов'янська мова, церковнослов'янізм, лексема, лексичне значення, лексико-семантичні групи.

Одним із визначальних чинників культурно-національного відродження українського народу к. ХХ – поч. ХХІ ст. є відновлення церковно-релігійних традицій – важливої сфери духовного життя етносу, що зумовило підвищений інтерес до вивчення проблем функціонування лексики, пов'язаної з цією сферою.

У лексичному складі української літературної мови, який, окрім питомої лексики, увібрал у себе до десяти відсотків запозичень, виокремлюють пласт старослов'янізмів та церковнослов'янізмів (надалі будемо користуватися терміном церковнослов'янізм, розглядаючи старослов'янську мову як давньоцерковнослов'янську) – слів, запозичених зі старослов'янської та церковнослов'янської мов, що, поряд із грецизмами та латинізмами, належать чи не до найдавніших запозичень.

Роль церковнослов'янізмів у сучасній українській мові розглядали у своїх працях такі українські та зарубіжні вчені, як Л. Булаховський, О. Горбач, А. Майборода, І. Огієнко, Г. Півторак, В. Русанівський, М. Скаб, М. Станівський, Л. Ткач, М. Трубецький, Б. Успенський, Г. Хабургаєв, Ю. Шевельов, Л. Шевченко та ін. Є чимало наукових розвідок, у яких досліджують зв'язок церковнослов'янської мови з українською, вплив однієї мови на іншу, функціонування церковнослов'янізмів в окремих творах художньої літератури та ін., однак питання про статус та роль цього пласта лексики залишається актуальним і сьогодні. Мета нашого дослідження – проаналізувати репрезентацію церковнослов'янізмів у лексичному складі української мови на матеріалі „Словника української мови” в 11-ти т. [10].

Загальновідомо, що в Київську Русь старослов'янська мова прийшла із Болгарії разом із богослужбовою літературою у зв'язку з прийняттям християнства в кінці Х ст., а згодом у вигляді церковнослов'янської вона проіснувала тисячоліття як мова високого стилю. Коли